

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav etnologie (původně Katedra teorie kultury)

studijní program: Obecná teorie a dějiny umění a kultury

obor: Kulturologie doktorské kombinované studium

ANTROPOLOGIE UMĚNÍ A TETOVÁNÍ LIDSKÉHO TĚLA JAKO UMĚLECKÉ DÍLO

ANTHROPOLOGY OF ART AND HUMAN BODY TATTOOS AS AN ARTWORK

Jméno doktoranda: Mgr. Markéta Bauerová

Vedoucí dizertační práce: Doc.PhDr. Martin Soukup, Ph. D.

Obsah:

1. Oblast výzkumu.....	2
2. Metoda a struktura.....	3
3. Teze dizertace.....	4
4. Závěry a výstupy z empirického šetření.....	4
5. Použitá bibliografie.....	7

1. Oblast výzkumu

V průběhu celého studia patřila mezi mé zájmy oblast antropologie umění, dějin umění, estetiky a body artu. V roce 2000 jsem zakončila studium na IZV UK bakalářskou esejí nazvanou Antropologie těla: kulturně-sociální, náboženské a estetické motivy zdobení lidského těla. V roce 2003 pak následovala diplomová práce na FHS UK Antropologie umění a zdobení lidského těla.

Tato dizertační práce pojednává o umělecké tvorbě, lidské imaginaci a univerzálním, hluboce zakořeněném tvůrčím pudu člověka v kontextu antropologie. První část práce je zaměřena na vymezení teoretické základny antropologie umění, druhá část práce je již výzkumem samotného fenoménu tetování lidského těla, jeho historie až do současnosti, jeho sociologického a estetického rozměru. Obsahem empirického výzkumu jsou pak řízené kvalitativní rozhovory s dvaceti uměleckými tatéry (jak s Čechy, tak několika cizinci), přičemž někteří z respondentů patří mezi absolventy uměleckých škol.

Studie má za cíl prokázat, že umělecké tetování má potenciál stát se do budoucna právoplatným uměleckým oborem, a mělo by se stát seriózním předmětem zájmu estetiků a historiků umění i mimo obec tatérů a komunitu tetovaných.

Tvořivá imaginace představuje pro člověka souvislý nový svět. Umělecká tvorba je aktivním, hluboce zakódovaným procesem, prostřednictvím kterého se člověku daří ztotožňovat se s okolním světem a nalézt v něm své místo. Složky tvorby obsahují prvky mystiky, náboženství, obřadu, estetiky, společenského života i rituálu. Schopnost zachytit tvar, uspořádat montážní představy, schopnost vyvolávat si v myslích zážitky a naopak upínat se k horizontu budoucnosti je nám vlastní. Nutnost zanechat svůj otisk v materiálu, ať už je jím kámen, plátno, hlína či naše vlastní tělo je niternou potřebou. Tato živelná potřeba tvorby se rodí již v nejtvrdějších podmínkách na úsvitu lidského druhu.

Mnozí historici umění dnes hovoří o stagnaci a jakémsi vyčerpání svého oboru. V tomto ohledu jsem přesvědčena, že disciplína antropologie umění je pro oblast humanitních věd velkým přínosem. Na rozdíl od tradičně zaměřeného dějepisu umění nám umožňuje klást uměleckým dílům nové otázky.

Tetování jako umělecké dílo v kontextu antropologie umění:

Mým záměrem je prokázat, že umělecká tatuáž by mohla a měla aspirovat na právoplatné zařazení mezi ostatní umělecké obory. V průběhu empirického i teoretického výzkumu se potvrdilo, že umělecká tatuáž je specifická forma sociálního umění, která bývá nezřídka obdařena nespornými uměleckými a estetickými kvalitami.

2. Metoda a struktura

Tato práce sestává z teoretického přehledu a empirického výzkumu. Dizertace je logicky rozdělena do dvou částí, přičemž první je věnována teoretické základně antropologie umění. Součástí teoretického přehledu je historie používání termínu umění, vymezení pojmu umění a uměleckého díla v různých estetických teoriích, pojednání o počátcích umělecké tvorby na úsvitu dějin lidstva, osobnosti umělce, tvorbě a percepci uměleckého díla, tvůrčí imaginaci coby kulturní univerzálii a hluboce zakódované lidské potřebě).

Druhá část práce je věnována uměleckému tetování, ale okrajově se dotýká i dalších oblastí body artu, zejména mutilacím a postmoderním tělesným modifikacím, které jsou nezdědka s tetováním spojeny. Co se týče přímo oblasti tetování, pojednání začíná kapitolou věnovanou dějinám tohoto fenoménu. V této části jsem se snažila představit tetování v historické perspektivě, od jeho počátků a nejstaršího přímého důkazu o tetování (pět tisíc tři sta let stará mumie „Muže z ledovce“), přes tetování přírodních národů, až k moderní euroamerické společnosti. Zvláštní kapitola je věnována tetování u nás.

Teoretická část práce obsahuje všechny dostupné údaje o tetování ve smyslu umělecké tvorby. Je zde představen obvyklý tvůrčí proces, tetovací styly a druhy, specifika práce s „živým materiálem“, způsob prezentace díla, problém copyrightu, vztah tatéra s objednatelem díla, snaha o estetickou a uměleckou kvalitu práce. Nedílnou součástí pojednání je i otázka estetiky těla a lidské potřeby sebevyjádření a sebeprezentace v moderní/a postmoderní společnosti (v kontrastu vůči kmenovému zdobení těla, které bylo spíše prvkem jednotícím).

Poslední část práce zahrnuje výsledky empirického výzkumu, který probíhal formou pozorování procesu tvorby a řízených kvalitativních rozhovorů s uměleckými tatéry na území České republiky.

Konkrétní dotazy byly formulovány následujícím způsobem:

- Jste absolventem/absolventkou nějakého výtvarného oboru? Pokud ano, jak vám tato skutečnost pomáhá ve vaší práci?
- Který z dnešních stylů tetování (portrét, biomechanika...) je vám nejbližší?
- Co považujete v oblasti tetování za kýč?
- Jakou zakázku byste odmítl/odmítla?
- Jak zákazník konzultuje svou představu s uměleckým tatérem? Přichází někdy s vlastním grafickým návrhem? Jak se nechá tatérem ovlivnit?
- Popište v hlavních bodech svůj tvůrčí proces
- Vytváříte většinou originál, nebo nabízíte výběr motivů z katalogu?
- Jak si může umělecký tatér ohlídat svůj copyright?
- Vzpomínáte si na nějakou hodně kuriózní zakázku?
- Máte nějaký umělecký vzor (výtvarníka, tatéra, malíře)?
- Máte raději dílo, které vznikne jednorázově, nebo postupné rozvíjení motivu?
- Domníváte se, že tetování zaujímá ve světě umění místo, které mu náleží? (Uvítal/a byste více výstav, publikací, konvencí a jiných akcí?)

Výše uvedený výzkum je doplněn obrazovou přílohou (fotodokumentací tvůrčího procesu pořízené na Tattoo Convention Prague, ukázkami prací vybraných respondentů, ukázkami prací několika nejvýraznějších světových osobností umělecké obce tatérů).

2. Teze dizertace

- na rozdíl od úzce pojaté evropské estetiky lze za umělecké dílo považovat každý lidský výtvar vyžadující určitou míru dovednosti. Daný artefakt by měl kromě rysů estetických vykazovat i rysy mimoestetické (funkce, sémantická hodnota, originalita apod.)
- k dílům, která jsou nám vzdálená (historicky, kulturně), můžeme přistupovat metodou tvůrčí interpretace
- imaginace a tvůrčí pud jsou hluboce zakódovanými kulturními univerzáliemi
- tetování je formou sociálního umění, které zároveň vykazuje umělecké a estetické kvality
- tetování v moderní společnosti se z větší částí stává prostředkem zdůraznění vlastní individuality, a roste jeho estetický a umělecký význam (na rozdíl od přírodních národů, kde se objevuje jako společné vlastnictví všech)
- tvůrčí postupy uměleckého tatéra zahrnují fázi psychologickou, estetickou a komunikační a umělecko-technickou
- v uměleckém tetování existuje rozlišení „vysokého a populárního umění“
- v uměleckém tetování je možno vymezit kategorii kýče či nevkusu
- v uměleckém tetování lze najít vývojovou linii od nižších forem k vyšším
- schopnosti uměleckého tatéra (talent a řemeslné zvládnutí výtvarné dimenze tatéra nejsou bezpodmínečně vázány na jeho klasické výtvarné vzdělání)
- umělecké tetování je díky svým specifickým charakteristikám (práce s živým materiálem, „living art“, práce na zakázku, psychosociální faktor trvalého zdobení těla...) výlučným druhem umělecké tvorby

3. Závěry a výstupy z empirického šetření

Dvacet kvalitativních rozhovorů, které jsou v této práci prezentovány, pochází z let 2008-2015. Rozhovory probíhaly až na výjimky přímo v tetovacích studiích; někteří tatéři hovořili přímo při práci, jiní v přestávce mezi tetováním, protože by dle jejich názoru rozhovor působil rušivě jak na ně, tak na klienta. Celková doba jednoho rozhovoru se pohybovala mezi 20-50 minutami, dle dispozic, ochoty a časových možností konkrétní osoby.

Většina rozhovorů vznikla na území České republiky (dva na území Bulharska). V případě cizinců pracujících v ČR byl rozhovor pořízen v anglickém jazyce. Zápisy rozhovorů byly ponechány v co nejautentičtější podobě při zachování anonymity respondentů. Tatéři v rozhovorech vystupují pouze pod přezdívkou či křestním jménem, v záhlaví je uveden pouze věk (v případě cizinců národnost⁴) a místo, kde byl rozhovor pořízen.

Tetování jako umělecké dílo

Abychom mohli provést závěrečné hodnocení a výstup z kvalitativních rozhovorů, a bylo možno obhájit teorii, že tetování může aspirovat na samostatný umělecký, výtvarný obor, musíme se znovu vrátit k několika základním bodům, které antropolog na poli umění zkoumá, a rozebrat je v příslušném kontextu:

a) význam a obsah díla (aspekty sociální, morální, psychologické)

Během empirického šetření bylo zjištěno, že v tetování se setkáváme se dvěma základními skupinami výtvorů: 1. výtvoři symbolické - tj. náměty a obsahy jsou pojaty přímočaře; 2. výtvoři nesymbolické - tj. významy jsou zde spíše nezjevné, nebo skryté (jedná se především o abstraktní obrazy). Zde je namístě poznamenat, že první zmíněná skupina výrazně převažuje

Zde je ovšem nutno se vystříhat formalistického výkladu, že na statut uměleckého díla má nárok pouze takzvané „vyšší“ umění, které je prosto vnějších odkazů jakéhokoli druhu, vyhýbá se symbolizaci a neodkazuje k ničemu vnějšímu. Umělecké tetování bez symbolu by zjednodušeně řečeno postrádalo téma pro percipienta (veškeré abstraktní umění, s kterým jsem se v tetování setkala, mělo dle tatérů i tetovaných buď určitý mystický přesah, nebo naopak, šlo pouze o kopírování „výstřední“ módní vlny).

b) formální výstavba díla (úroveň technického provedení, dokonalost zpracování)

Technické a estetické schopnosti jednotlivých výtvarníků dle mého názoru (ale i dle názoru většiny respondentů) nejsou přímo vázané na jejich výtvarné vzdělání. Pokud daná osoba vystudovala výtvarný obor, může jí to v tvorbě pomáhat, ale z výzkumu vyplývá, že většina „špiček“ v oboru žádnou akademickou průpravu neabsolvovala.

c) estetické působení (působení krásy - libý pocit; působení provokativní ošklivosti - tíseň, nelibost, znechucení)

Schopnost uměleckého tatéra vytvořit na těle člověka obraz, který osloví, je v souladu s konkrétní morfologií těla, a vytvoří s ním harmonický celek, je pravděpodobně hlavním cílem tvorby. Použité symboly a obrazy mají různý charakter, a v této široké škále nalezneme jak výjevy skýtající příjemný estetický zážitek, tak i výjevy značně znepokojující. Vliv a působení těchto obrazů na objednatele díla (ačkoli jsme na toto téma v rozhovorech narazili), již spíše spadá do oblasti psychologie.

d) originalita a jedinečnost - dle výpovědi většiny respondentů je originalita a jedinečnost zdobení velmi žádoucí. Určitá skupina ale trvá na tom, že má v oblibě tradiční symboly, které sdělují konkrétní a na první pohled čitelné poselství - tj. například tradiční „old-school“ tetování na rozdíl od kreseb abstraktních (i tito však prohlašují, že oblíbené téma lze zpracovat originálním způsobem tak, aby stejné tetování nenesly dvě různé osoby). Prakticky všichni tatéři zdůraznili potřebu vytvořit originál aplikovaný na konkrétního zákazníka tak, aby byla podržena jeho individualita. Banální, jednoduché, katalogové „obrázky“ hanlivě označované jako „razítka“ vesměs tetují uměleční tatéři neradi, protože dle jejich soudu jednoduše nemohou prokázat své schopnosti, a za druhé zdobí zákazníka způsobem, který mu nepřidá ani na originalitě, ani na zajímavosti. Podobně negativní postoj má řada tatérů i k nápisům.

K otázce copyrightu se respondenti vyjádřili shodně - kopírování výtvarných návrhů jiných se dá sice posuzovat jako neetické, ale tato záležitost je v zásadě nijak netrápí. V době nových médií a především internetu je téměř nereálné uchránit svou tvorbu před kopírováním. Uměleční tatéři jednak vypovídají, že jim naopak lichotí, pokud jsou kopírováni, a pokud jde o klienty, mají-li tatéři dostatečně originální „rukopis“, stejně lze

poznat, kdo je autorem originálu. Kopírování je ostatně způsob, jakým se začínající umělci vypracovávají na vyšší stupeň své dovednosti, a nebylo tomu jinak ani v historii (dílny starých mistrů apod.). Dalším důležitým aspektem otázky kopírování již existujících motivů je skutečnost, že práce tatéra, která je svou povahou zasazena do kategorie prací na zakázku (objednávku), a ve většině případů (tatéři často zmínili až 2/3 zakázek) nechtějí klienti využít ryze autorskou tvorbu, ale přijdou již s návrhem, který buď chtějí přímo vytetovat, nebo pouze poupravit. Většina tatérů, až na výjimky, se shoduje na tom, že se snaží klienty neodmítat, a to ani tehdy, pokud se jejich přání přímo neshoduje s vkusem a preferencemi tatéra.

Charakteristika umělecké tatuáže

O jaký typ umění jde - umění vysoké, nízké, populární? Individuální hodnocení, které budeme připisovat jednotlivým kategoriím, nebude nikdy spolehlivé. Termín populární umění by byl například značně zavádějící. Tetování sice v posledních letech zažívá „boom“ napříč společenskými vrstvami, ale na druhou stranu jeho historie je tak dlouhá a bohatá, že lze bez nadsázky konstatovat, že „nás provázelo vždy“. Co je myšleno vysokým uměním - volná tvorba bez omezení, které představuje umělecká zakázka. Co je myšleno uměním nízkým - umělecké řemeslo? Žádnou z těchto kategorií bych v případě tetování nepoužila.

Dle mého hodnocení jde o specifickou formu vizuálního, sociálního umění (termín „sociální umění“ jsem si přitom vypůjčila od C. R. Sanderse (navzdory nepřebornému množství filozofických teorií, s nimiž jsem se setkala, se mi tato jednoduchá charakteristika jeví jako nejpříhodnější). Bylo řečeno, že jedním z nejvýraznějších znaků umění je jeho symboličnost a obraznost (přičemž zobrazivý charakter nemají jen „obrázky“, ale i díla abstraktní). Obraz a symbol - obojí je v tetování v plné míře zastoupeno. Dalo by se říci, že tato disciplína na těchto pilířích přímo stojí. V neposlední řadě bych tetování označila za umění interaktivní. Téměř ve všech rozhovorech se stále vrací velké téma komunikace mezi zákazníkem (tetovaným) a umělcem (tátérem), kdy předpokladem úspěšného výsledku je právě harmonické vymezení díla za spoluúčasti obou stran. Nedílnou součástí celého aktu se tedy stává komunikace a sdílení.

Tatéři a jejich zařazení mezi umělce

Tatéři, dle jejich výpovědi, sami sebe většinou řadí do specifické skupiny umělců. Někteří se ovšem spíše skromně přiklánějí k definici „umělecké řemeslo“. Druhá zmiňovaná definice je blízká zejména těm, kteří ve své výpovědi silně prožívají roli zákazníka, klienta, objednavatele, jehož přání a představa je dle jejich soudu jednoznačně nadřazena tvůrčí svobodě tatéra samotného. Kromě toho, že tatér vynakládá značné množství energie na technické provedení a estetický rozměr díla, je třeba vzít v úvahu i další funkce umění (aplikovatelné též na umění tetování): a to již několikrát zmíněnou funkci komunikační, stimulační, relaxační a v určitých případech i terapeutickou). Z mnoha rozhovorů vyplývá, že tatér se mnohdy stává i „lékařem, psychologem či zpovědníkem“ svého klienta. Permanentní zdobení těla je na tolik velký zásah do psychiky jedince, že zde autor díla zaujímá velmi důležité postavení.

Zakázková práce je zde velkým tématem. I slavní malíři, představitelé kategorie, již označujeme jako „vysoké umění“, tvořili na zakázku. Výsledek byl pak více či méně úspěšný a objednatel více či méně spokojený. Domnívám se, že se nedá říci, že by zakázková výtvarná tvorba byla oproti volné tvorbě nějak méněcenná. Má však jiný charakter. Důležité je však zmínit, že právě „tržní hodnota“ díla může představovat další

argument pro jeho zařazení do množiny děl uměleckých (vedle faktu, že jde o lidský vizuální výtvar, pro jehož vytvoření byla zapotřebí jistá úroveň dovednosti).

Z rozhovorů vyplynuly dva základní přístupy k přání zákazníka. Existuje určitá (spíše úzká) skupina tatérů, která se přesně ve své práci vymezuje (viz výše), určité druhy tetování vůbec neprovádí, zákazníky běžně odmítá, pokud trvají na zdobení, které se neslučuje s jejich představou a estetickým cítěním. Snaží se případně zákazníka ovlivnit, přesvědčit, usměrnit. Druhá skupina naopak tímto selektivním přístupem pohrdá a trvá na tom, že se snaží vždy zákaznicko přání plně respektovat, a to i s rizikem, že výsledek bude „kýčovitý“, ne zcela estetický, originální či vizuálně působivý. Pokud se jejich představa s přáním zákazníka neslučuje, nabídnou svou řemeslnou zručnost, dokonalé technické provedení výjevu, ale představu klienta neovlivňují a zakázky ze zásady neodmítají.

Zcela upřímně konstatuji, že jsem na naší domácí scéně nenalezla tolik příkladů tatuáží, které bych označila přímo za „vysokou formu výtvarného umění“. V krátké kapitole věnující se zahraničním tatérům jsem se právě proto snažila tento nedostatek kompenzovat výběrem tatérů, kteří patří ke špičkám svého oboru, uplatňují hojně originální návrhy, a jejich technické i vizuální nadání, i schopnost umístit obraz na těle, je více než nadprůměrné. Několik vybraných prací je i součástí obrazové přílohy.

Otázka prezentace díla

I když by se zdálo, že na rozdíl od výtvarného umění, které je vystavováno v galeriích, tetování není věnován takový prostor, většina respondentů se domnívá, že díla lze dnes prezentovat uspokojivým způsobem. V době nových médií lze tetování vystavovat na internetu, na sociálních sítích, zachytit prostřednictvím fotografie, účastnit se konvencí. Vzhledem k tomu, že pro tatéry je především podstatný úspěch v rámci komunity, nedomnívají se, že by tetování jako obor bylo jakkoli podceňováno. Míra publicity se jim dle průzkumu zdá dostačující.

Několikrát použitou (a v literatuře populární) formulaci, že v oblasti tetování je lidské tělo malířským plátnem, bych označila za nepřesnou a lehce zavádějící, jelikož v drtivé většině nejde o volnou tvorbu. Toto téměř všichni respondenti ve své výpovědi zdůrazňují. Bylo by asi příznačnější, označit lidské tělo za určité médium tvorby uměleckého tatéra. Klíčovým výstupem je zde vytvoření vizuálního díla prostřednictvím interakce mezi dvěma (někdy i více) osobami.

5) Použitá bibliografie:

ANDERSON, R. L.: Art in Primitive Societies, Englewood Cliffs, 1979

BALEKA, J.: Vlevo a vpravo ve výtvarném umění, Academia, Praha 2005

BAUMANN, Z.: Úvahy o postmoderní době, SLON, Praha 1996

BLAŽKOVÁ (BAUEROVÁ), M.: Antropologie těla - kulturně sociální, náboženské a estetické motivy zdobení lidského těla, bakalářská esej na IZV UK, Praha 2000 (pozn.: části práce jsou v dizertační práci použity v původní podobě)

BLAŽKOVÁ (BAUEROVÁ), M.: Antropologie umění a zdobení lidského těla, DP z Obecné antropologie na FHS UK, Praha 2003 BELTING, H.: Konec dějin umění, Mladá fronta, Praha 2000 BENEDICTOVÁ, R.: Kulturní vzorce, Argo, Praha 1999

BOAS, F.: Primitive Art, Dover Publications, New York 1955

BORECKÝ, V.: Imaginace a kultura, Karolinum, Praha 1996 BRADBURY, R.: Ilustrovaná žena, Československý spisovatel, Praha 1968

BROUK, B.: Lidé a věci, Václav Petr, Praha 1947

BRONOWSKI, J.: Vzestup člověka, Odeon, Praha 1985

BURLAND, C. A.: Amerika před Kolumbem, Mladá fronta, Praha 1975

BUSHNELL, G. H. S. Umění staré Ameriky, Odeon, Praha 1970

CAUDWELL, C.: Illusion and Reality, London 1973

CAVENDISH, R.: Dějiny magie, Odeon, Praha 1994

CERAM, C. W.: Oživená minulost, Orbis, Praha 1972

CICHÁ, M.: Integrální antropologie, Stanislav Juhaňák - TRITON, Praha 2014,

COOTE, J.; SHELTON A.: Anthropology Art and Aesthetic, Oxford University Press, New York 2005

ČAPEK, J.: Umění přírodních národů, Dauphin, Praha 1996

ČENĚK, D.; PORYBNÁ, T. (Ed.): Vizuální antropologie, Kultura žitá a viděná, nakl. Pavel Mervart, Červený kostelec 2010

ČINÁTLOVÁ, B.: Příběh těla, Pistorius & Olšanská, Příbram 2009 DANIELSSON, B.: Zapomenuté ostrovy Tichomoří, Orbis, Praha 1968

DANIELSSON, B.: Gauguin na Tahiti a Markézách, Vyšehrad, Praha 1983 DARWIN, Ch.: Cesta kolem světa, Mladá fronta, Praha 1955

DORFLES, G.: Proměny umění, Odeon, Praha 1976

DVOŘÁK, R.: Čína - popis říše, národa, jeho mravů a obyčejů, České lidové knihkupectví Josefa Springera, Praha 1900

ECO, U.: Dějiny krásy, Argo, Praha 2005

ECO, U.: Dějiny ošklivosti, Argo, Praha 2007

ECO, U.: Skeptikové a těšitelé, Argo, Praha, 2006

ELIADE, M.: Šamanismus a nejstarší techniky extáze, Argo, Praha 1997

ELKINS, J.: Proč lidé pláčou před obrazy, Academia, 2007

FETTNER, V.: Etnická antropologie, UK, Praha 1962

- FIKSA, R.: Encyklopedie bodyartu, Sowulo Press, Žďár nad Sázavou 2009
- FISCHER, E.: O nezbytnosti umění, Orbis Praha 1962
- FRANCASTEL P.: Malířství a společnost, Barrister & Principal, Brno 2003
- FRAZER, J.: The Golden Bough, Avenel Books, New York 1981
- FURST, P. T.: Halucinogeny a kultura, DharmaGaia a Maťa, Praha 1996
- GELL, A.: Art and Agency: An Anthropological Theory, Clarendon Press, Oxford 1998
- GENNEP Van, A.: Přejímové rituály, Lidové noviny, Praha 1997
- GILLON, W.: A short history of African Art, Viking, Penguin, New York 1984
- GOMBRICH, E. H.: Umění a iluze, Odeon, Praha 1985
- GOMBRICH, E. H.: Příběh umění, Odeon, Praha 1989
- GRÖNING, K. ed.: Decorated Skin - a Word Survey of Body Art, Thames and Hudson, London 1997
- HADDON, A. C.: Evolution in Art, W. Scott, Ltd., London 1895
- HANZELKA, J., ZIKMUND, M.: Afrika snů a skutečnosti, Naše vojsko, Praha 1956
- HANZELKA, J., ZIKMUND, M.: Cejlon, ráj bez andělů, Svoboda, Praha 1991
- HICKS, D.: Cultural Anthropology, Harper Collins Publishers, New York, 1994
- HILDEBRAND, A.: Problém formy ve výtvarném umění, Triáda, Praha 2004
- HOSTINSKÝ, O.: O umění, Československý spisovatel, Praha 1956
- HUIZINGA, J.: Homo ludens. O původu kultury ve hře, Dauphine, Liberec 2000
- CHALUMEAU, J-L.: Přehled teorií umění, Portál, Praha, 1997
- INGOLD, T.: Companion Encyclopedia of Anthropology - Humanity, Culture and Social Life, Routledge 11 New Fetter Lane, London 1998
- JOHNSON, P.: Dějiny umění - nový pohled, Academia, Praha 2006 KANT, I.: Critique of Aesthetic Judgement, Clarendon, Oxford 1952
- KESNER, L. ed.: Vizuální teorie - současné angloamerické myšlení o výtvarných dílech, H&H, Jinočany 1997
- KOMÁREK, S.: Příroda a kultura, Svět jevů a svět interpretací, Academia, Praha, 2008
- KRAKOW, A.: The Total Tattoo book, Warner Books, New York 1994 KULKA, T.: Umění a kýč, Torst, Praha 2000
- KULKA, T., CIPORANOV, D. (eds.): Co je umění? Texty angloamerické estetiky 20. století, Pavel Mervart, Červený Kostelec, 2010

LAMAČ M.: Myšlenky moderních malířů, Odeon, Praha 1989

LAYTON, R.: The Anthropology of Art, Cambridge University Press, 1991, Great Britain

LEROI-GOURHAN, A.: Préhistoire de l'art occidental, Paris 1965

LÉVI-STRAUSS, C.: Myšlení člověka primitivního, Argo, Praha 1999

LÉVI-STRAUSS, C.: Myšlení přírodních národů, Československý spisovatel, Praha 1971

LÉVI-STRAUSS, C.: Myšlení přírodních národů, Dauphin, Praha 1996

LÉVI-STRAUSS, C.: Smutné tropy, Odeon, Praha 1966 LÉVY-BRUHL, L.: Myšlení člověka primitivního, Argo, Praha

LEWIS-WILLIAMS, D.: Mysl v jeskyni, Academia, Praha 2007

LILIN, N.: Sibiřská výchova, Paseka, Praha 2011

LOMMEL, A.: Pravěk a umění přírodních národů, Artia, Praha 1972

MARKALOUS, B.: Co je umění?, SYU Mánes, Praha 1938

MATĚJŮ, M.: Sociologie kultury, FF UK, Praha 1989

MAY, Le, R.: The Tattoo Artist's Black Book, A Guide for Students, 2008

MIKULA J.: Dvacetkrát starší než Altamira, Albatros, Praha 1983

MIŠKELOVÁ, E.: Náměty tradičního japonského tetování a jejich vliv na současné světové tetování, bakalářská esej na FF MU, 2010

MOORE, H. L. (Ed.): Anthropological Theory Today (CSORDAS, T. J.: The Body's Career in Anthropology), Polity Press, Cambridge 1999

MORRIS, D.: Nahá opice, Mladá fronta, Praha 1971

MRÁZ, B.: Dějiny výtvarné kultury, SPN, Praha 1987 MUKAŘOVSKÝ, J.: Studie z estetiky, Odeon, Praha 1966

MURPHY, R. F.: Úvod do kulturní a sociální antropologie, Sociologické nakladatelství, Praha 1999

MYSLIVEČEK, M.: Panoptikum symbolů, značek a znamení, Horizont, a.s., Praha 1992

NOVÁK, M.: Základy vědy o umění, FF UK, Praha 1928

NAPIER, A. D.: Foreign Bodies - Performance, Art, and Symbolic Anthropology, University of California Press 1992

NEUMANN, S. K.: Dějiny ženy, Otakar II., Praha 1999

NOVÁK, M.: Od skutečnosti k umění, Nakladatelství československých výtvarných umělců, Praha 1965

- OTTEN, C. M. (Ed.): Antropology and Art, Austin 1971, Texas, USA PETRÁŇ, T.: Ecce homo: Esej o vizuální antropologii, Univerzita Pardubice, 2011
- POLLAK, K.: Medicína dávných civilizací, Orbis, Praha 1976
- PONDĚLÍČEK, I.: Fantaskní umění, Vodňany, Praha 2002
- PRICE, S.: Primitive Art in Civilized Places, The University of Chicago Press, London 2001
- PROKOP, D.: Obecná uměnověda, Gryf, Praha 1994
- PŮTOVÁ, B., SOUKUP V.: Evoluce člověka a pravěké umění, Unie Comenius, Praha 2010
- PUTTKAMER, W. J.: Brazil's Kreen-Akarores, National Geographic, vol. 147, No. 2, February 1975
- RICOEUR, P.: Život, pravda, symbol, ISE, Oikúmené, Praha 1993 ROBLEY, H. G.: Maorské tetování, Sowulo Press, Žďár nad Sázavou 2008
- ROLDÁN, A. A.: Looking at Anthropology from a biological point of view: A. C. Haddon's Metaphors on Anthropology - History of the Human Sciences, Vol. 5, No. 4, 1992, London, Newbury Park and New Delphi
- RUDGLEY, R.: Kulturní alchymie - Omamné látky v dějinách a kultuře, Lidové noviny, Praha 1996
- RYCHLÍK, M.: Dějiny tetování: Setkání postmoderny s archaismem v kultuře tzv. Modern Primitives, DP na FF UK, 2011
- RYCHLÍK, M.: Tetování, skarifikace a jiné zdobení těla, Lidové noviny, Praha 2005
- SALZMANN, Z.: Jak se antropolog dívá na výtvarné umění (esej), Český lid 4, ročník 86/1999, Etnologický ústav AVČR
- SANDERS, C. R.: Customizing the Body. The Art and Culture of Tattooing, Philadelphia - Temple University Press, 1989
- SKLENÁŘ, K.: Za branou minulosti, Panorama, Praha 1978 SOUKUP, M.: Antropologie a Melanésie, Karolinum, Praha 2014
- SOUKUP, M. (Ed.): Tělo: čichat, česat, hmatat, propichovat, řezat, Pavel Mervart, Červený Kostelec 2014
- SOUKUP, V.: Dějiny antropologie, Karolinum, Praha 2004 SPAULDING, H.: Tattooing A to Z (A Guide to Successful Tattooing), Spaulding & Rogers, Mfg. 2000
- STRONG, D. E.: Antické umění, Artia, Praha 1970
- STINGL, M.: Smrt v ráji, Naše vojsko, Praha 1988
- STINGL, M.: Vládcové jižních moří, Naše vojsko, Praha 1996
- SVAŠEK, M.: Anthropology, Art and Cultural Production, Pluto Press, London 2007
- SVOBODA, J. A.: Počátky umění, Academia, Praha 2011

SVOBODOVÁ, D.: Srovnání komunikačních prostředků v českém a ruském kriminálním prostředí, DP na FF MU, 2010

ŠTECH, V. V.: Skutečnost umění, Václav Poláček, Praha 1946

TURNER, T. S.: The social skin, HAU: Journal of Ethnographic Theory 2 (2) (486-504)

VASARI, G.: Životy nejvýznačnějších malířů, sochařů a architektů, Mladá fronta, Praha 1998

VOLEK, J.: Základy obecné teorie umění, SPN, Praha 1968

VONDRÁČEK, P.: Fotoreportáž o kůži, Mladá fronta dnes, Praha 1998

ZAHRÁDKA, P.: Vysoké versus populární umění, Periplum, Olomouc 2009 ZELLER, R.: Měsíčník Ciba č. 10, Dr. Ed. Grégr a syn, Praha 1941

ZUSKA, V.: Estetika - úvod do současnosti tradiční disciplíny, Triton, Praha 2001